

Севинч УЛАШОВА,

ЎзР ФА Шарқшунослик институти илмий ходими

Email: sevinch.ulashova@mail.ru

“THE TRASNFER POLICY” IN MOVAROUNNAKHR DURING THE XIII-XV CENTURIES

Abstract

In the epoch of the Temurids, the population of Maverannakhr consisted of Turkic and Sogdian ethnic groups. Also in the era of the Mongol invasion, the Mongols and the Turkic Mongols and Turkic tribes came and settled in the region, which naturally enriched the ethnic picture of Maverannahr. Political events took place in Maverannahr of XIII – XV Centuries A.D. had a strong influence in ethnic processes. As a result of the Mongolian (the Moguls) oppression the people of Maverannahr were captured and moved to China, the Eastern Turkistan and Khurasan. Amir Temur, after had marched from Western Asia (Asian Near East) moved also thousands of tribes to Samarkand and its surroundings.

Keywords: Mongols, Temurids, Maverannahr, ethnic processes, barulas, calair.

«ТРАНСФЕРНАЯ ПОЛИТИКА» В МОВАРОУННАХРЕ В XIII-XV ВЕКАХ

Аннотация

В эпоху Темуридов население Мавераннахра составляли тюркоязычные и согдиязычные этносы. Также в регион в эпоху монгольского нашествия и после пришли и обосновались монголы, отюреченные монголы и тюркские племена, что естественно, обогатило этническую картину Мавераннахра. Политические события XIII-XV вв., происходившие в Мавераннахре сильно повлияли на этнические процессы. В результате монгольского нашествия определенная часть населения Мавераннахра была взята в плен и переселена в Китай, Восточный Туркестан и Хоросан. Амир Темуридов после похода на Переднюю Азию переселил тысячи пленных в Самарканд и его окрестности.

Ключевые слова: Монголы, Темуриды, Мавераннахре, первоисточники, этнические процессы, барлас, джалаир.

XIII-XV АСРЛАРДА МОВАРОУННАХРДАГИ “КЎЧИРИШ СИЁСАТИ”

Аннотация

XIII-XV асрлар Марказий Осиё халқлари этник тарихида муҳим тарихий давр саналади. Мўғуллар империяси, Амир Темуридов ва Темурийлар ҳукмронлиги йилларида Мовароуннахрда, асосан, маҳаллий туркий ва сўғдий халқлар билан бирга барлос, жалойир, қавчин, арлот, сулдуз, баҳрин, найман каби ўнлаб қўчманчи ва ярим қўчманчи халқлар истиқомат қилган. Шунингдек, турли сабабларга кўра, минтақага турли ўлкалардан ҳам аҳолининг маълум бир қисми (асосан, олимун фозиллар, уста, ҳунарманд, меъмор, наққош ва бошқ.) кўчирилиб келтирилди. Ўз навбатида, минтақадан ҳам уруш ва бошқа сабаблар билан маҳаллий аҳоли бошқа ўлкаларга олиб кетилди. Бу ўзига хос “кўчириш сиёсати”, асосан, ҳукмрон доира хоҳиш-иродасига кўра амалга оширилди. Натижада, бу ҳолат минтақа этно-сиёсий ҳолатига ҳам ўзининг сезиларли таъсирини ўтказди.

Калит сўзлар: Мўғуллар, Амир Темуридов, Мовароуннахр, кўчириш, барлос, жалойир.

КИРИШ. Тарихда бирон-бир ҳудудда тургун туриб, бошқа этник гуруҳларнинг аралашшидан холи шаклланган этнос бўлмаган. Энг қадимги даврдан то ҳозирга қадар маълум гуруҳ этнослар бир ҳудуддан бошқа ҳудудга кўчиб бориб, ерли халқ билан аралашган ва янги этник уюшмани ташкил этган. Бу жараён айрим ҳолларда кўчувчи халқнинг ўз хоҳиши билан, бошқа ҳолларда ҳукмрон доиранинг сиёсати туфайли ёки табиий-географик ходисалар сабабли амалга ошган. XIII-XV асрларда ҳам халқларнинг кўчиш жараёни давом этган ва бу кўп жиҳатдан мустамлака сиёсатнинг наъмунаси эди.

1219-1221 йиллардаги тўқнашувлардан сўнг Хоразмшоҳлар империяси тугатилгач, Чингизхон ва ворислари айрича “кўчириш сиёсати”ни амалга оширдилар. Мўғуллар даврида ўнлаб турк-мўғул этнослари икки дарё оралиги ҳудудларга келиб ўрнашди. Шунингдек, Мовароуннахрдан минг-минглаб маҳаллий аҳоли вакиллари қўшни ўлкаларга мажбуран кўчирилди. Бу, ўз навбатида, минтақадаги этник жараёнларга жиддий таъсир кўрсатди.

АСОСИЙ ҚИСМ. “Кўчириш сиёсати”дан мўғуллар ўз бошқарувида сиёсий тўлғама сифатида ҳам фойдаландилар. Натижада, минтақада уларга қаршилик кўрсатган халқлар кўчирилиб, ўлкаларда

тинчлик ўрнатилди. Бу жараён мўғулларнинг дастлабки ҳарбий юришлари давриданок авжига чиқди. Хусусан, Чингизхон ва ўғиллари Шарқий Туркистонни ишгол этгач, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги кўпгина шаҳарларнинг мусулмон аҳолисини шарққа кўчириб, Бешбалиқдан Хонбалиққа (Пекин) қадар чўзилган шимолий Хитой минтақаларига жойлаштирилди. Шунингдек, Чингизхон ворислари даврида ривож топган Туркистон-Хитой тижорати ҳам Хуросон ва Мовароуннаҳр савдогарларини бу ерга жалб қилди. Натижада, бу ҳудудда Мовароуннаҳрнинг шаҳар ва кишлоқлари номи билан боғлиқ касабалар, хусусан, Пекинга яқин жойда самарқандлик муҳожирларнинг “Самарқанд” номли касабаси пайдо бўлди [11].

Мовароуннаҳр қўлга киритилгач, мўғуллар маҳаллий аҳолини, хусусан, тожикларнинг аксариятини Шарқий Туркистон ва шимолий Хитой ҳудудларига кўчирди [10]. Натижада, Мовароуннаҳрда форсийзабон аҳоли камайиб, турклашиш жараёни кучайди. Шарқий Туркистон ва шимолий Хитой ҳудудига кўчирилган Ўрта Осиёнинг маҳаллий аҳолиси вакиллари эса қисқа фурсатда хитойлашдилар. Уларнинг орасида мўғуллар билан бирга келиб жойлашган турк-мўғул қабилалари ҳам бор эди. Хитойлашиб улгурган мазкур этнослар “*дунган*”лар номини олди [13]. “*Дунган*”лар таркибида эроний унсурлар ҳам кўп бўлган. Хусусан, биргина Хоразмдан мазкур ҳудудга 100 мингдан ортиқ оила кўчирилган эди [3]. Хитой ва унга туташ ҳудудларга келтирилган этнослар орасида Ўрта Осиёликлар кўпчиликни ташкил этган ва улар *са-му-жен*лар деб номланган [5,6,2,8]. Улар ҳокимият амалдорлари сифатида мўғуллардан кейинги юқори мавқеини эгаллаган эдилар [7,20].

Кўчиришнинг навбатдаги тўлкинлари мўғуллар босқинидан кейин Чигатой (1224-1242 йй.) ва авлодлари даврида ҳам давом эттирилди. Бу баъзида улус ҳукмдорлари томонидан амалга оширилган бўлса, бошқа ҳолларда Чигатойзодаларнинг ўзаро кураши ҳам минтақадан маҳаллий этносларнинг асир сифатида қўшни ўлкаларга олиб кетилишига сабаб бўлди. Жумладан, Чигатойзода Мисур Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Термиз аҳолисининг маълум қисмини асир олди ва Ғазна, Шибиргон ҳамда Фаробга жойлаштирди. Кебекхон (1309, 1318-1326 йй.) Хуросонда ҳокимиятни қўлга олгач, мазкур халқларни Балх ва унинг агрофларига кўчиради. Яна бир Чигатойзода Ясавур (у Чигатой улусининг сўнгги хони Қозонхоннинг отаси эди) Кебекхон даврида Хуросон амирлари ёрдамида Мовароуннаҳрга бостириб кириб, халқини асир олди. Хуросон амирлари Мовароуннаҳр шаҳарлари, жумладан, Самарқанд, Бухоро ва Кешдан 50 мингдан ортиқ оилани асир олиб қайтдилар [18]. Асирларнинг салмогини уларнинг Амударёдан кечиб ўтишига уч ой кетганидан ҳам билиш мумкин. Айни шу даврда Жўжизода Бобо Ўғул Жўжи улуси ҳукмдори Ўзбекхонга (1312-1342) қарши курашиб, Хоразмга бостириб кирди ва шаҳарларни вайрон

қилиб, 50 мингга яқин асирни Хуросонга жойлаштирди [11]. Чингизийларнинг бу каби курашлари натижасида Мовароуннаҳр ва Хоразмнинг маҳаллий аҳолиси сон жиҳатидан камайиб бораверди. Шуни таъкидлаш жоизки, кўчирилганларнинг аксарияти манзилга етмасдан йўлларда очлик ва касалликдан вафот этган.

Ўз навбатида, мазкур даврда Онон, Керулен ва Ила водийси бўйларидан бир қанча турк-мўғул қабилалари Мовароуннаҳрга кўчириб келтирилди. Ҳазрат Рашидиддиннинг (ваф. 1318 й.) ёзишича, Чигатой билан бирга Мовароуннаҳрга келиб ўрнашган қабилаларнинг салмоги Дувахон даврида (1281-1307) бир баробарга ортган [19]. Мовароуннаҳрга кўчирилган турк-мўғул уруқ-қабилаларининг энг йириклари *барлос*, *жалоийр*, *қавчин*, *арлот*, *сулдуз*, *бахрин*, *найман* ва бошқалар эди.

Мўғулларнинг икки томонлама “кўчириш сиёсати” Мовароуннаҳр аҳолисининг этник ҳолатига жиддий таъсир кўрсатиб, шаклланган ўзбек элати таркибини бутунлай ўзгартириб юбора олмади. Улар шаклланган этнос таркибининг бойишига ва уруш ва ундан кейинги йилларда минтақада кескин камайиб кетган аҳолининг ҳажман қўпайишига сабаб бўлди.

Мовароуннаҳр аҳолисининг кўчирилиши ёки минтақага турли этносларнинг кириб келиши Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам давом этди. “Кўчириш сиёсати”нинг мазкур даври ўз қўлами, мақсади билан мўғуллар давриникидан тубдан фарқ қилган. Темурий ҳукмдорлар қўшни ўлкаларга қарши олиб борган курашлари натижасида маҳаллий халқларни асир қилиб, Мовароуннаҳр шаҳар ва кишлоқларига келтирилганлар. Бу сулола давридаги “кўчириш сиёсати”нинг фарқи минтақага, асосан, олимۇ фузалар ва хунармандларнинг кўчирилганида кўринади. Шунингдек, уларнинг қўлами мўғуллар асир қилган этнослар ҳажмидан анча кам эди.

Бу даврда кўчириб келтирилганлар, асосан, Олд Осиё мамлакатларидан эди. Хусусан, 1388 йил Форс шоҳи Шоҳ Шужоъ амири Алоуддин иноқ киши-қароси ва Форс хунармандлари билан билан Самарқандга кўчирилди [23]. Шунингдек, Амир Темурнинг Табризга, Озарбайжонга [23], Хоразмга [23], Олтин Ўрдага [23], Ҳиндистонга [17], Румга [17] қилган юришлари натижасида ҳам кўплаб халқлар Самарқанд ва унинг агрофларига келтириб жойлаштирилди.

Бу жараёни Темурийзодалар ҳам давом эттиришди. Жумладан, Умаршайх Мирзо Қошгарни эгаллагач, у ернинг аҳолиси ва аслзодаларини Ўзганга келтирди ва улар учун Работи Сарҳанг номли касоба бунёд этди [16].

Кўчириб келтирилганларнинг умумий сони, испан элчиси Клавихо эсдаликларидан, юз мингдан ошиқроқ бўлгани қайд этилган [14]. Уларнинг асосий қисмини юқорида таъкидлаганимиздек, хунармандлар ва номдор кишилар ташкил қилган. Масалан, Соҳибқирон Дамашқдан ҳар хил ипакли матоларни тўқийдиган усталарни ва бошқа

хунармандларни кўчирган. Ҳирот тарихчиси Фасих Ҳавофийнинг (1375-1442 йй.) ёзишича, Амир Темурнинг Хоразмга қилган сўнгги ҳарбий сафарида юрт оқсоқоллари ва номдор кишилар кўчирилган [22]. Улар, асосан, Самарқандга ва Зарафшон воҳасига жойлаштирилган. Кўчирилганлар кейинчалик, Мовароуннахрнинг маҳаллий аҳолисига аралашиб кетган бўлса-да, уларнинг баъзилари этник номини кейинги асрларда ҳам сақлаб қолган.

Бу даврнинг яна бир аҳамиятли жиҳати шундаки, Амир Темур мўғуллар даврида Мовароуннахрдан кўчирилган халқларнинг авлодларининг маълум қисмини қайтариб келган. Хусусан, мўғуллар даврида Хитойнинг турли ҳудудларига жойлаштирилган Ўрта Осиёликларнинг бир қисми ўлкаларига қайтган. Шу тариқа 1200 дан ортиқ *са-му-жен*лар Хитойдан Самарқандга келтирилган [4]. Х.Алан Темурийлар даври тарихига оид манбаларига асосланиб, қайтарилганлар юз минг атрофида бўлган, дейди [1]. Аммо қайси манбаларга асослангани ҳақида тўхталмайди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида ҳам Мовароуннахрдан турли истилолар туфайли маҳаллий аҳоли вакиллари бошқа ўлкаларга асир сифатида олиб кетилган. Жумладан, Олтин Ўрда хони Тўхтамишхон истилолари ҳам минтақа халқларининг қисман камайишига сабаб бўлди. Хусусан, у Табризнинг юз мингга яқин аҳолисини қатл этиб, Озарбайжондан икки юз мингга яқин аҳолини асир олган [21]. Шунингдек, у Амир Темурнинг Эрондалигидан фойдаланиб, Кеш ва Нахшабга ҳужум қилиб, воҳадан кўпгина асирлар билан ортга қайтади [11].

Яна бир мўғул хони Увайсхоннинг ўгли Эсон Буга (Юнусхоннинг акаси) ҳам Андижонни қўлга киритгач, аҳолисини асир қилиб, маълум қисмини Қошгарга эллади. XVI аср тарихчиси Муҳаммад Ҳайдар *дуғлот*нинг “Тарихи Рашидий” асарига кўра, булар бироздан сўнг мўғуллашиб кетганлар [15].

Кўчиришнинг кейинги тўлкинлари XV аср охири-XVI аср бошларига тўғри келади. Шайбонийхон (1451-1510 йй.) юришлари даврида ҳам маҳаллий аҳоли ҳамда ярим кўчманчи этнослар Мовароуннахрнинг Самарқанд, Ҳисор, Кундуз ва бошқа ҳудудларидан чиқиб қўшни вилоятларга, хусусан, Қобулга [12] жойлашган. Шунингдек, Мирзо Бобур (1483-1530 йй.) билан бирга кўплаб туркий ва турклашган этнослар Қобул ва Ҳиндистон ҳудудларига бориб ўрнашдилар. Уларнинг кейинги авлодлари мазкур ҳудудларда истиқомат қилишди. Жумладан, 1881 йилги халқ сайимида биргина Дехли ёнида ва Равал Пандеда 23593 киши *чигатой*

(туркий этнос – У.С.), 12137 *барлос* [9] деб қайд этилгани ҳам сўзимизни исботлайди.

Бу даврда шунингдек, минтақа доирасида ҳам “кўчириш сиёсати” амалга оширилди, яъни Мовароуннахр шаҳар ва қишлоқларининг маълум аҳолиси бир шаҳардан иккинчисига кўчирилди. Хусусан, 781/1379-1380 йилдаги Хоразм юришидан кейин Амир Темур шаҳар аҳолисининг аслзодаларини ва машҳур кишиларни Кешга кўчирган бўлса [16], 1388 йилги сўнгги жангдан кейин қалъа деворларини ер билан текислатиб, арпа эктирди (Амир Темур Хоразмни шу аҳволда ташлаб қўймади, албатта. У Дашти Қипчоқ юришидан қайтгач, Мусика *қавчинни* (Ханки *қавчиннинг* ўгли) Хоразмга юборди ва у ерда иморат қуришни буюрди [23]) ва аҳолисини Самарқандга келтирди [16]. Хоразмликларнинг маълум қисми кейинчалик юртига қайтган бўлса-да, қолган қисми кўчиб борган шаҳар ва қишлоқларда “Урганжий”, “Хоразмий” каби жой номларини ташкил этиб, тургун яшаб қолдилар.

ХУЛОСА. Мовароуннахр халқларининг “кўчириш сиёсати” икки буюк сулола (Чингизийлар ва Темурийлар) даврида ҳам давом этди. Чингизийлар минтақадан юз минглаб аҳолини асир сифатида олиб чиқиб, қўшни минтақаларга жойлаштиришди. Бу жараён сўнгги Чигатойзодалар давригача, шунингдек, Амир Темур ва Темурийлар замонида ҳам амалга оширилди. Мўғулларнинг ўлкадан маҳаллий этносларни олиб чиқиши ва ўзаро урушлардаги киргинлар натижасида Мовароуннахр аҳолиси қисман камайди. Чингизийлар камайиб кетган ерли халқ таркибини Онон, Керулен ва Ила водийси бўйларидан келтирилган турк-мўғул этнослари ҳисобига тўлдиришди.

Амир Темур ва Темурийлар даврида Мовароуннахрга Олд Осиёнинг турли мамлакатларидан, асосан, олиму фозиллар ва хунармандлар кўчириб келтирилди. Улар Самарқанд ва Зарафшон бўйларига жойлаштирилди. Кўчириб келтирилганлар орасидаги илм вакиллари пойтахт ва унга қўшни шаҳарларда фаолиятини давом эттириши учун барча имкониятлар яратилди. Темурийлар олиму фозилларга ҳомийлик қилдилар. Кўчириб келтирилганлар қўли билан Мовароуннахрда ўнлаб меъморий иншоотлар бунёд этишди.

Шунингдек, Амир Темурнинг хатти-ҳаракатлари натижасида бу даврда Чингизийлар томонидан асир олинб, бошқа ўлкаларга жойлаштирилган этносларнинг авлодлари Мовароуннахрга қайтарилди. Халқларнинг бу каби кўчиши натижасида қўшни ўлкаларда кўчирилганларнинг тарихий макони билан боглиқ янги жой номлари пайдо бўлди.

АДАБИЁТЛАР

1. Alan H. Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular (1360-1506). – İstanbul, 2007.
2. Barfield T. The Perilous Frontier. – Oxford, 1989.
3. Barthold V.V. Turkestan down to the Mongol Invasion. – London, 1928.
4. Bretschneider E. Mediavel Researches From Eastern Asiatic Sources. I. – London, 1967.

5. Ch'en Y. Western and Central Asians in China under the Mongols/ trans. L.C.Goodrich. – Los Angeles, 1966.
6. Dardess J.W. Conquerors and Confucians. Aspects of Political Change in Late Yüan China. – New York, 1973.
7. Haenisch E. Steuergerichtsamt der chimesischen Kloster unter der Mongolenherrschaft // ZDMG. XCV. – P. 317-319;
8. Peter B. Golden. Türk halklari tarihine giriş/ çev. O.Karatay. Ankara, 2002.
9. Puncab Census. Vol. I. – Calcutta, 1881.
10. Togan Z.V. Hwarezmische Sätze in einem arabischen Fiqhwerke // Islamica. III. – Leipzig, 1927. – S. 190-213.
11. Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. C. 1. En Eski devirlerden 16 asra kadar. – İstanbul, 1981.
12. Бобур. Бобурнома. – Т.: Ўзбекистон, 2008.
13. Грумм-Грижимайло Г.Е. Описание путешествия в Западный Китай. Т. II. – СПб., 1899.
14. Клавихо Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканде к двору Тимура (1403-1406 гг.) / Подлинный текст с переводом и примечаниями, составленными под редакцией И.И.Срезневского. – СПб., 1881.
15. Мирзо Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашидий. – Т., 2010.
16. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи Муиний /Форс тилидан таржима, сўз боши ва изоҳлар муаллифи: Ф.Каримий. – Т.: Ўзбекистон, 2011.
17. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Ю. Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Т., 1996.
18. Равшанов П. Қашқадарё тарихи. – Т., 1995.
19. Рашидиддин. Жомеъ ат-таворих / Топкапи саройидаги (Туркия) қўлёзма. № 1518.
20. Сафаров Г. Очерки по истории Китая. – М., 1933.
21. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. Т. II. – М.-Л.: Наука, 1941.
22. Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи / Перевод, предисловие, примечания и указатели Д.Ю. Юсуповой. – Т.: Фан, 1980.
23. Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома / Сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳ.Бобобеков. – Т.: Шарқ, 1997.